

TOLCSVAI NAGY Gábor

Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus

A magyar nyelv műveléséről szóló diskurzus rendje az elmúlt öt-tíz évben átalakult: élénkebbé vált, kérdések nyitnak meg (újra vagy újonnan). Mindez jót tesz a diszciplínának; az a tudomány (még ha nagyobbrészt alkalmazott is), mely három-négy évtizedes igazságok önkéntelenül is dogmatizált és kiürült igazságaival érvel a folyamatos értelmezés helyett, már nem tudomány, hanem kánongyűjtemény. S nem épp itt van-e a konfliktusok egyik fő forrása a magyar nyelv művelést illetően? Vajon a vitázó felek némelyike nem úgy gondolja-e, hogy a korábban rögzített tételek (és nyelvhelyességi ítéletek) rögzített volta érvényes a mai (a korábitól nyilvánvalóan különböző) értékrendben is? E tekintetben nem éppen eligazító Deme Lászlónak az *Irodalmi Szemlé*ben megírt, Péchy Blankára hivatkozó tanácsa: „*Keressünk feladatokat, és próbáljuk megoldani őket!*” (Deme 1994:84.) Nos, ha már keresni kell, akkor az bizony alig különbözik attól, amivel Deme éppen másokat illet: „*Találjunk ki problémákat!*” (Deme 1994:81.)

Mindez azokkal a tanulmányokkal, előadásokkal, újságbeszélgetésekkel kapcsolatban vetődhet fel, amelyek Lanstyák István és jómagam néhány írását illetik többé-kevésbé kemény bírálattal (lásd a *Magyar Nyelvőr* 1993/4. számát, különösen Grétsy 1993; Jakab 1993; Deme 1993b; és a vitát 496–499; Jakab 1994; Deme 1994; illetve Tolcsvai Nagy 1991a; Lanstyák 1993b, 1993c stb.). Mostani írásom ezért vitacikk, válasz (különösen Jakab 1994-re), nem tér ki minden részletre. A szakmai diskurzusrendben a nézetek vagy azonnal és nyíltan konfrontálódnak (egy íráson belül), vagy ki-ki saját nézeteit fejt ki, másokkal áttételesen, a befogadásban vitázva. Az előbbi változat explicálja az ellentéteket, ám korlátozza a kifejtést, a másik változat ellenben épp fordítva működik.

Jakab István írása most az előbbire készíttet (hiszen ezúttal a diskurzus lehetőségéről van szó), később majd a másik, rendszerező változatra is sort keríték. Éppen emiatt, a válasz egysége érdekében és terjedelmi okokból nem részletezem azt, hogy az alább kifejtendő antropológiai nyelvszemlélet alapján mit és hogyan kellene tennie a magyarországi és a határon túli nyelv művelésnek a nyolcvanas évek fordulóján bekövetkezett – bár nem váratlan – változások nyomán. Erre a jelen írás mintegy folytatásaként keríték sort a *Magyar Nyelvőr* hasábjain a közeljövőben.

Mielőtt mondanám lényegére térnék, előzetesen meg kell említenem egy-két dolgot. Ellentétben Jakab Istvánnal, bennem nem keltenek meglepődést ezek az írások. Ismerjük már egymás nézeteit. S mindjárt itt szögezzük le: a magyar nyelv művelés értékrendjét, elméleti kereteit, módszertanát, gyakorlatát illető viták a látszat ellenére sem tekinthetők nemzedéki jellegűeknek. Hiszen vannak idősebb nyelvészek is, akik inkább az újabb, antropológiai alapozású szemléletmóddal értenek egyet, míg találkozhatunk fiatalabbakkal is, akik ezzel szemben a hagyományosabb, Saussure-féle megalapozás hívei.

Még fontosabbnak tartom azt kijelenteni, hogy mind eddigi írásaimmal, mind pedig magában a diskurzusban való részvételemmel nem küzdeni akarok más nézetek ellen, nem leküzdeni akarok kizáró szándékkal más eszmeköröket (ahogy ezt Jakab István teszi, 1994:57, nem egyedül), nem ellenségképet keresek, hanem eszmét próbálok cserélni bizonyos kérdésekben. Számomra (s talán nem vagyok egyedül) nem egyetlen nézet üdvözítő, ezért csodálkozom azon, hogy mások az általam is fölvetett kérdéskört eleve bűnös gondolatrendszernek kiáltják ki. E gesztus különösen veszélyes, hiszen mindezt a nemzet nevében teszik vitapartnereim (vitapartnereink), így az antropológiai felfogást hirdetőik a kevésbé tájékozott olvasó és hallgató előtt holmi nemzetellenes mitugrássokként tűnnek föl. S vajon van-e felhatalmazása bárkinek is efféle ítéletekre? Vajon a nemzethez tartozást meg lehet-e határozni egyetlen ideológia mentén? Nem lehetne-e végre megszabadulni a tudományos áruhába öltöztetett váteszszerepektől, melyek kizárólagosságukkal sokszor éppen rombolnak?

Azt is rögzíteni kívánom, hogy az érzelmeknek és a mellékes dolgoknak e vitában remélhetőleg visszaszorul a szerepe. Érvényesíthetném e gondolatot a nemzetről szóló beszédrészekre éppúgy, mint a vitapartnerek megemlétekor. Magam tehát nem foglalkozom Jakab István vagy Deme László *Irodalmi Szemle*-beli írásainak sajtóhibáival, esetleges nem

sztenderd formáival (mert azokban is van, nem csak Lanstyák Istvánéiban), s legfőképpen nem ezzel kívánok értéktételeket sugallni a szerzőkkel kapcsolatban.

Most pedig a lényegről.

Több átfogó jellegű kérdés merült föl az elmúlt évek vitáiban. Ezekből vegyünk sorra néhányat. Az első kérdést Jakab István voltaképpen nem is említi meg, pedig valószínűleg a legfontosabbak közé tartozik. A magyar nyelv ügye a határon túl ma alapvetően nyelvpolitikai kérdés. Azaz kívül esik a nyelvmentés területén. A nyelvi tervezésén nem, ám a nyelvi tervezési döntések (például a nyelv, itt a magyar nyelv jogi státusa ügyében) a többségi, nem magyar anyanyelvű hatalom kezében vannak a határon túl. A tisztán politikai jellegű döntések következményeit nem lehet tisztán nyelv művelő módszerekkel elhárítani. Jól látja ezt Péntek János, amikor mindezt mindjárt írása elején rögzíti. Az a tény, hogy „*a nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az utolsó helyek egyikén, ha egyáltalán megemlítetik*” (Péntek 1994:134), politikai döntések eredménye. Ezt hangsúlyozta korábban több különböző írásában Lanstyák István is. Csak ez után az elhatárolás után léphetünk a nyelvhelyességgel kapcsolatos vita szűkebb területére.

A második kérdés a tudománytörténeti múlttal kapcsolatos. Szellemi tevékenységünk aligha működhet másképp, mint a múlt folyamatos értelmezésével. Ebben az értelmezésben az értelmező egyén történeti meghatározottsága a döntő, amely kijelöli azt a horizontot, amelyben a múlt befogadhatóvá válik. Ezért a múlt értelmezése természetesen folyamatos elkülönbözést mutat, egyénenként, csoportonként, nemzedékenként stb. Mindennek következtében nemigen akad abban semmi csodálatos, hogy egy későbbi nemzedék másként értelmezi az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek magyar nyelv művelését, mint azok, akik tevékenyen részt vettek benne. Jakab István ugyanazt rója föl Lanstyák Istvánnak, mint több bírálóm korábban nekem is: „*A szerző elemzi az egyetemes magyar és az itteni nyelv művelést, természetesen csak a rendelkezésére álló adatok, írások alapján. A személyes tapasztalat hiányában.*” (Jakab 1994:54.) Az idézetben külön mondatba tagolt második rész enyhén ünnepélyes stílusa érzékelteti az olvasóval, hogy hitele pedig csak a személyes tapasztalatnak van. S persze Lanstyák nem volt ott. A gondolat abszurdításához nemigen férhet kétség: Tolnai sem volt jelen a nyelvújításkor, Pais sem az irodalmi nyelv kialakulásakor. Amikor Péntek János

az erdélyi nyelvművelő hagyományt elemzi, s arra hivatkozik (Péntek 1994), akkor nem a törtétekről beszél, hanem annak reprezentációjáról.

Szembe kell tehát nézni azzal a hermeneutikai ténnyel, hogy az írásokat a befogadók különbözőképpen értelmezik. A benne levés hozzáférhetővé teszi a történés apró mozzanatait is, de a személyes érintettség érzellemmel telíti azt, míg a kívül levés lehetőséget ad a distanciálásra (az „objektíválásra”), ám egyben eltakar apró részleteket. „*Nem úgy volt*”, hallhatjuk, az írás viszont ezt és ezt jelenti nekünk.

H.-G. Gadamer így ír erről a kérdésről: „*A szellemtudományokban, eljárásuk minden módszeressége ellenére, érezhető a hagyomány hatása, s ez voltaképpen lényegüket és sajátosságukat alkotja. Magától értetődik, hogy nem létezhet olyan véges történeti emberi erőfeszítés, amely teljesen el tudná tüntetni végességének nyomait.*” (Gadamer 1984:202.) Illetve: „*A szellemtudományokban nem beszélhetünk olyan értelemben a kutatás azonos tárgyáról, mint a természettudományokban, ahol a kutatás egyre mélyebben hatol a természetbe. Ellenkezőleg: a szellemtudományokban a kutatási érdeklődést, mely a hagyomány felé fordul, sajátosan motiválja a mindenkori jelen és annak érdekei. A kutatás témája és tárgya egyáltalán csak a kérdésfeltevés motivációja révén konstituálódik. Ezért a történeti kutatást az a történeti mozgás hordozza, melyben maga az élet áll, s nem ragadható meg teleologikusan a tárgy felől, melyre a kutatás irányul. Nyilvánvaló, hogy ilyen tárgy magában véve egyáltalán nem is létezik. Épp ez különbözteti meg a szellemtudományokat a természettudományoktól. A természettudományok tárgya meghatározható ideális tisztaságában: az, amit a tökéletes, befejezett természetismeretben megismernénk; viszont értelmetlen lenne tökéletes, befejezett történelemismeretről beszélni, s ezért végeredményben a kutatás magában vett tárgyáról való beszédnek sincs értelme.*” (Gadamer 1984:203.) Hasonlóképpen nyilatkozik többek között a szociálpszichológus Polányi Mihály, midőn a pozitivistá tudományértelmezés ellen érvelve a következőket írja: „*Vannak azután jelként működő élettelen tárgyak. Vegyük például a papíron az a betűt formáló nyomokat. Ha ezeket együttesen jelnek vesszük, akkor nem megfigyelni, hanem olvasni kell őket. Egy jelnek mint jelnek jelentőségét megsemmisíti tárgyként való megfigyelése.*” (Polányi 1974/1992:148.) *S a nyelvművelés csak akkor lehet eredményes, ha nem szünteti meg az anyanyelvi beszélő számára „a jelnek mint jelnek a jelentőségét”.*

A nyelv mindannyiunk tudása szerint történeti jelenség, ezért – számomra – a fenti Gadamer-idézetnek a szellemtudományokra vonatkozó

gondolata érvényes rá. A kutatásban érvényesülő hagyomány és történeti meghatározottság különbözősége jelöli ki vitánk fő ellentétét. Jakab István, Deme László és sokan mások a Saussure-féle nyelvfelfogást hirdetik, azt a strukturalista alapvetést, amelynek gyökerei a felvilágosodás és a racionalizmus eszmerendszerében mutathatók ki, majd a pozitívizmusban tételeződnek újból, máig ható érvennyel. E szemlélet a nyelvet a kommunikáció eszközének tekinti, s természettudományos módszer-tannal objektívvá rögzíteni kívánja, azaz elidegeníti a beszélőtől és a beszélőközösségtől is. E ponton nagyon is közös a nézetrendszer e „hagyományos”, saussure-iánus nyelvfelfogásnak a generatív grammatikával: a kutatás tárgyát teleologikusan a tárgy felől kívánja megragadni. Ezt azért véli lehetségesnek, mert Saussure-nél a nyelvi jel a beszélőtől függetlenül, önmagával mindig azonos létmódban létezőként létezik, ahogy a nyelvi jeleket összekapcsoló nyelvtani szabályok is. A beszélőt mindkét irányzat a nyelvbe való belevettség kiszolgáltatott helyzetében mutatja be. S mindkettő a beszélő mentális folyamataira apellál.

Látható tehát, hogy ama saussure-iánus irányzat is elméleti keretben dolgozik, legfőljebb nem akar tudomást venni róla – ezért nyilatkozhatnak képviselői oly hevesen mindenféle szobatudósok által kiagyalt elméletekről. Jakab István és Deme László hiába tiltakozik az elmélet ellen, mindketten rejtett elméleti keretben nyilatkoznak, legfőljebb nem tudnak (vagy nem akarnak tudni és/vagy nyilatkozni) róla.

A röviden antropológiainak nevezhető irányzat(ok) képviselői a nyelvet nem objektív tárgyként kívánják teleologikusan szemlélni, hanem a beszélő és a használat, a megértés felől tanulmányozni. Nem állítják azt, hogy feltétlenül le tudják írni azt az univerzális (vagy egy nyelven belül univerzális) mentális folyamatot (ha van ilyen), amely például az *asztal* vagy az *aggregény* szó értelmezésekor lezajlik bármely anyanyelvi beszélőnél, mert úgy vélik, hogy az anyanyelvi beszélő történeti meghatározottsága eltérő értelmezéseket ad(hat). Mindez persze pragmatikai keretben, fölülről lefelé építkezve, a megértés alapegységeként a megnyilatkozást, a szöveget tekintve érvényes. Az anyanyelvi beszélő a maga egyéni nyelvi és kommunikációs kompetenciájával a beszélőközösség nyelvi hagyománytörténetébe, hagyománymondásába lép be a szocializáció során, s természetesen alakít rajta. E nézetrendszer szerint a nyelv nem rögzített szabályok és elemek gyűjteménye, hanem az önmagát szüntelenül létrehozó történés (Humboldt 1836/1985), funkcionálás (Halliday 1968; Hymes 1972/1977), dialogicitás (Bahtyin 1981; Gadamer 1984; Doe 1988; stb.).

S nyilvánvalóan itt ragadható meg alapvetően a durván két paradigmára osztott nézetrendszer közti különbség a nyelvművelést illetően. A strukturalista felfogás azt mondja, hogy – ha a nyelv objektív tényként leírható elemekből és szabályokból áll – kijelölhető és rögzíthető (kodikálható) az a nyelvváltozat, amely a nyelvközösség (az egy nyelvet beszélők teljes közössége) számára univerzálisan érvényes. E cselekedetét a felvilágosodás racionalizmusa és a pozitívizmus természettudományos módszertana jegyében végzi el (végezte el a magyar nyelvet illetően a 18–19. század fordulóján a modernizáció jegyében szükségszerűen) a leíró grammatikában, az értelmező szótárban és a helyesírási szabályzatban. E kodifikációk azonban – a dolog természeténél fogva – kilépnek az időből, a sztenderd változatot időtlenné teszik, miközben a praxis természetesen történik, tehát a „nyelv” változik. A gyakorlat így mindig ellentmond az egyszerűsített népnevelői vagy nemzetegyesítési célelvűségnek, amely általában fölülről jön (valamely tudományos és politikai diskurzusból vagy később az akadémiákból is), ezért a felvilágosodás tekintélyrombolása helyett nagyon is tekintélyelvi alapon jelöl ki egyetlen nyelvváltozatot privilegizáltként, és eltérő mértékben stigmatizálja a többi. Mert míg a beszélőközösséget összetartja a közös normákhoz való igazodás, a teljes nyelvközösséget vajon milyen mértékben artikulálja egy rögzített nyelvtan és szótár?

S az elméleti tisztázatlanságból eredő zavar meg is mutatkozik. Jakab István több írásában is zavarosnak, tisztázatlannak mondja a köznyelv fogalmát, a vitához frissen hozzászóló Péntek János pedig szintén a leíró szemlélet preskriptív és a történeti szemlélet fellazító végpontjai között jelöli ki önkéntelenül a dilemma határait: *„Véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek – mint minden nyelvnek – valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül.”* (Péntek 1994:138.) Vagyis azt az oly elterjedt véleményt sugallja e mondat, mely szerint a nyelvjárásokat, regionális nyelvváltozatokat mind presztízésben, jelen idejű értékrendjében, mind történetileg a sztenderdből vezetjük le, ami a második mozzanat esetében képtelenség. Jól példázza e vélekedés terjedését a magyar szakos bölcsészhallgatók írásbeli felvételi tesztjében 1994-ben föltett kérdésre („Határozza meg a nyelvjárást”) adott válaszok egy típusának nagy száma: eszerint a nyelvjárás „a magyar irodalmi nyelv regionális változata”, „adott területen az elfogadott köznyelvtől való kisebb-nagyobb eltérés szavakban, szerkezetekben, kiejtésben” stb.

A másik oldalon ellenben bizonynal helyeselhető módon a következőt mondja Péntek: „*A közös nemzeti nyelv [értsd sztenderd] és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag az is a feltétele, hogy lazítsunk a normák feszeségén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen és kirekesztő.*” (Péntek 1994:140.) E helyt csak kérdésként tehetjük föl, meddig egyeztethető össze a „*közös jelleg*” és a „*lazítás*”, jöllehet a „*központi*” jelzőtől való finom elhatárolódás igen ígéretes (Péntek 1994:134).

Az antropológiai felfogás a nyelv dialogikus és plurális voltából indul ki, a nyelvi értékrendszert a hagyománytörténetben (a nyelvi praxisban) összetettnek és folytonosan változóknak tartja. Ennek megfelelően a nyelvet nem eszköznek tekinti, hanem a lényeg részének, szubsztanciának, a megértés magától értetődő részének (ennek tragikus, dekonstrukciós vagy éppen felemelő, a hermeneutikai etikai mozzanatát felismerő magyarázatairól most nincs mód szólni). A modernizált társadalmakhoz tartozó nyelvközösségek praxisában felismeri a *Prágai Nyelvész* által az irodalmi nyelvre érvényesített polifunkcionalizmust és intellektualizációt (Havránek 1932/1964). Mindkét jellemzőt folyamatként, történetként értékeli, s a szintén prágai eredetű nyelvi tervezési cselekvéssorban már nem a kiválasztás és kodifikáció aktusaihoz köti (azok a magyart illetően 150-200 éve megtörténtek), hanem a további lépésekhez, a kiterjesztéshez és a differenciációhoz (a szétkülönbözéshez) (Neustupny 1970). Mivel a differenciáció szintén a hagyománymondás része, a nyelvközösség domináns létmódja a 20. század végén, aligha jelenthetjük ki, hogy e folyamatok – melyek minden nyelvművelő hatás mellett, sőt szándék ellenére zajlanak – általában valamely nyelvközösségnek, esetünkben a magyarnak végét, szét hullását jelentik. Sokkal inkább a kisebb beszélőközösségek nyelvváltoztatának önértékű érvényesülési lehetőségét egy nyitott(abb) teljes nyelvi rendszeren belül. Pontosabban a nyelvi praxisban megmutatkozó nyelvi pluralitás „objektívebb elismerését”. A nyelvközösséghez való tartozást e keretben primer módon a nyelvi cselekvésben való részvétel adja, az a tény, hogy a beszélő meg tud szólalni, és a többiek valamilyen szinten megértik, elfogadják társuknak. Az interakciós együttműködési elv résztvevőinek egymáshoz közelítő szándéka nyilatkozik meg itt. Az értékrend antropológiai felfogásban nem egy sztenderd–több megtúrt szubsztenderd dichotómiát mutat, hanem gazdag, színes változat- és változórendszert (Haarman 1986), melyből különböző változatok különböző okokból kiemelkednek a nyelvközösség értékrendjében, mások pedig stigmatizálódnak.

A strukturalista felfogás a részekben keresi a megoldást, s attól halad a nagyobb egységek felé (ha egyáltalán). Az antropológiai felfogás az egészből indul ki, s abból kíván a részek felé közelíteni (remélhetően megteszi). Így, ahogy az anyanyelvi beszélő is teszi: aki megnyilatkozásokkal cselekszik, megnyilatkozásokat (szövegeket) állít elő vagy ért meg, egészként, s nem egy nyelvtannak megfelelően például a hangtántól kezdve elemelve.

Tehát: a strukturalista alapvetésű nyelvművelés a leíró grammatika kategóriarendszeréből kívánja a mintát, a sztenderdet (a normát, azaz a legalábbis viszonylagosan időtlenné tett nyelvtani normát) adni, míg az antropológiai alapvetésű nyelvi tervezés vissza kívánja adni a nyelvnek lényegi, szubsztanciális és transzcendentális jellegét, történetiségét, ezért a nyelvi változatok közötti értékrendszerben a több létező értékesre összpontosít. Az anyanyelvi beszélő számára természetes módon a saját anyanyelvváltozata a legértékesebb (Halliday 1968). Ehhez mér mindent, többnyire önkéntelenül.

Az antropológiai felfogás a nyelvet funkcionáló történésként értelmezi, s ennek megfelelően a nyelvi helyesség és nyelvi szépség kérdését a pragmatika (s nem a grammatika) oldaláról közelíti meg. Így többek között azt nézi, hogy egy (kisebb) beszélőközösség számára az adott, hagyományos nyelvváltozat mennyiben jelent önértéket, identitástudatának részét. E történeti-funkcionális szempont érvényesítése után lehet mindezt összevetni egy privilegizált sztenderd változattal. Ekkor ugyanis kiderülhet, hogy a magyar nyelvközösségnek vannak olyan beszélőközösségei, amelyek számára – történetileg kialakult helyzetükben – a sztenderd művi, nagy tekintélyű, de valamilyen okból követhetetlen, ezért igenis zavarba ejtő nyelvváltozat.

Még egyszer megfogalmazva a tipizált szembenállást: a strukturalista nyelvművelés-felfogás a maga pozitívista gyökereinek megfelelően azt jelöli ki, hogy mi az egyetlen helyes nyelvváltozat, tárgyként, felülről adván azt. Az antropológiai szemlélet a funkcionálásban, a történésemben, a teljes vagy a kisebb beszélőközösség hagyománymondásában legvalószínűbben elvárható változattal számol, s ehhez képest kategorizálja az értékrendet, melyben kijelöl(het) értékesebb és kevésbé értékes változatokat. Tehát nem rombolja le föltétlenül a sztenderd tekintélyét, azt úgyis csak a gyakorlat teheti meg. A strukturalista nézetrendszer középponti kategóriája a teljes beszélőközösség, a nyelvközösség, mindent ahhoz mér, mindent annak rendel alá. Az antropológiai nézet ezzel szemben nem a szélsőséges individualizmust hirdeti – ahogy azt vádként megfo-

galmazzák –, hanem a nyelvközösség, a kisebb beszélőközösségek és az egyén dinamikus viszonyrendszerét. Természetesen van olyan vélemény is, mely szerint kizárólag az egyén az alapja a nyelvi helyességnek, az efféle vélekedések azonban nem az antropológiai nyelvészet dialogicitásával ismerik el.

Érdekes módon jelzi e kettősséget Jakab István, midőn Lőrincze Lajos és Bárczi Géza vitáját említi, bár írásaiból úgy tűnik ki, mintha mindketőtjüknek igaza lenne. Pedig Lőrincze a maga „liberalizmusával” az antropológiai felfogáshoz közelített, míg Bárczi azzal a véleménnyel, hogy az emberközpontú nyelvművelést nem lehet értelmezni, a grammatika-központú nyelvművelés mellett foglalt állást.

Vajon bírálóim milyen nyelvváltozat milyen szemléletű terjesztését érvényesítenék a csángó magyarok körében, ahol valóban a nyelvvesztés a reális veszély? Az évszázadok óta archaikus, erősen külön fejlődő nyelvet az iskolában beszorítanák az akadémiai nyelvtanban és a *Nyelvművelő kézikönyvben* rögzített sztenderdbe? Mert okfejtésükből ez következik. S mi lenne ennek a következménye? Megbuktatnák-e azokat a csángó diákokat, akik a határozott névelőt egybeírják a főnévvel, mint ahogy írnak leveleikben? Hiszen ezt kellene tenniük. Ha pedig nem ezt teszik, akkor azonnal oda a szigorú elv a központi norma ügyében. A példa természetesen szélsőséges, ám nagyon is valós. Ugyanis éppen hasonlóan nyers beavatkozás történik kisebb beszélőközösségek, hagyományos régiók nyelvi életébe valamilyen műveltségi felsőbbrendűség jegyében, amikor például a palócos ejtés stigmatizálásáról olvashatunk. Lanstyák István is hivatkozik Kálmán Béla ide vonatkozó megjegyzésére (Kálmán 1986), de tudjuk, nem ez az egyetlen forrás, amely a nyelvjárásias kiejtés megőrzéséről szól (erről kellő számú történet kering például a szépkiejtési versenyekkel kapcsolatban).

S ez is mutatja a grammatikai felfogású nyelvművelés korlátait: e korlátokkal szemben antropológiai szempontból tekintve meg kell különböztetni a nyelvi, nyelvtani érvekkel történő privilegizálást és stigmatizációt a nem nyelvi privilegizálástól és stigmatizációtól, valamint különbséget kell tenni a kiejtésbeli, a nyelvtani, szókészleteti, a szemantikai, pragmatikai szinten jelentkező nyelvhelyességi kérdések között.

Az a tény, hogy a magyar hangtan tudományos modellálásában a sztenderd nyelv hangrendszerében nincs diftongus, nem ad nyelvi érvet arra, hogy a nyelvi helyesség és szépség köréből száműzzük a diftongusokat. Nyelvi érvekkel védeni lehet a magyar nyelv hagyományos vonzatrendszerét például a szláv hatással szemben, de nehezebb ugyanezt

megtenni a szókészleti különbségek esetében: az *alapiskola* és az *általános iskola* közötti megformáltságbeli különbség más magyarázatot kíván. (Évszázadok óta jól összetart a magyarság, pedig amit az egyik helyen *tengerinek* mondanak, azt néhány kilométerrel odébb *kukoricának* nevezik.)

Jakab István – megfelelően az előző évtizedek gyakorlatának – össze-mossa ezeket a szinteket, s ebből következik az, hogy érveléséhez a példát rendszeresen a (szlovákiai magyar) sajtónyelv grammatikai (például vonzathasználati) hibáiból és tükörszó-alkalmazásából adja. Tehát egy írásos, bizonyos mértékig intellektualizált, reflektált megszólalás-módból (Jakab 1994:55). S a hibák makacs következetességgel történő visszatéréséből azt a következtetést vonja le, hogy az ottani magyar anyanyelvűek körében nem jelent meg a nyelvi képességeikben való kételkedés. Nos, ezzel a meredek logikával sokat nem érdemes vitatkozni, de azért megjegyzendő:

1. Jakab István nem szól semmit az ott élő, többségében nem újságíró magyarok anyanyelvű nyelvi szociálpszichológiai helyzetéről, különös tekintettel a spontán beszéd értékrendjére (s vajon miért nem szól?);

2. az újságíró (ritka kivételtől eltekintve) nem kételkedik.

Bár Péntek János nem mélyed el e kérdésben, jelzi a nyelvi szintek vagy a Morris-féle három (grammatikai, szemantikai és pragmatikai) szint különbözőségét például a sztenderdkodifikáció s az erdélyi hagyomány viszonyának szemszögéből.

Ám gondok vannak magával a sztenderddel is, annak konceptuális kifejtésével, a magyarországi nyelvi gyakorlathoz való viszonyával. A határon túli magyarság a helyzetéből eredően nem tapasztalja oly naprakészen azt a nyelvi pluralizmust, amely Magyarországon már a hetvenes évek végén jelentkezett, majd a nyolcvanas évek legvégén már teljes valójában megmutatkozott. A posztmodern szétkülönbözési tendenciák nemcsak a szépirodalomban tapasztalhatók a hetvenes évek közepétől (mellesleg a határon túl is), hanem a társalgási nyelvben éppúgy, mint a politika vagy a sajtó nyelvhasználatában. A hazai nyelvművelés mind ez ideig nemigen vett tudomást e folyamatokról, vagy ha igen, akkor zavart közhelyekkel vagy a köznyelv terminus értelmezhetetlenül tágra nyitásával hagyja függőben a kérdést (lásd például Sebestyén 1981, illetve fentebb a Péntek János írásával kapcsolatban jelzett dilemmát). Ezt a folyamatot nyilvánvalóan nem lehet egyszerűen rávetíteni a kisebbségi magyarok nyelvi helyzetére, de tudomásul kell venni a kiinduló alapnak számító sztenderd praxisbeli relativizálódását különböző hagyományok, regiszterek mentén.

S ahogy Jakab István és követői nyelvfelfogásából igenis következik, hogy a sztenderd központi és egyetlen normaként való felfogása éppúgy kirekeszti a „helyes” magyar megnyilatkozások köréből a sok évszázados hagyománnyal bíró nyelvjárási ejtésformákat, mint a néhány évtizedes urbánus lazítási folyamatokat (vö. Szende 1990), éppúgy a szlovacizmusokat, mint általában az idegen szavakat vagy a szlengesedés szókészleti eredményét, egy kalap alá vonva minden szociálpszichológiai helyzetet, addig az antropológiai felfogásból az következik, hogy a sok évszázados hagyománnyal bíró regionalitásokat értékként kell kezelni, a sztenderd mellé kell állítani, míg például a lazítással kapcsolatban rétegzett választ kell adni: a professzionális beszéd ezt aligha tűri meg, s más nyilvános kommunikációs terekben sem tartható föltétlen pozitív értéknek, egyébként pedig a műveltségi és hagyomány szerinti megoszlásban adott válaszokra nemigen lehet befolyása (azaz: a mai magyar műveltebb és/vagy hagyományukban tudatosabb csoportok minden jel szerint jobban ellenállnak a lazítási folyamatoknak, mint a kevésbé reflektáltak).

Mindebből az következik számomra, s remélem az olvasó számára szintén, hogy az antropológiai felfogás, illetve saját írásaim ellen felhozott vádak legalábbis alaptalanok. Jakab István azt írja, hogy „*nyelvi önállóságra ítélt [T. N. G.] bennünket egy regionális köznyelvvél*”, illetve „*A szerző arra az álláspontra helyezkedett, hogy a határon túli magyaroknak nem kellene a magyarországi normákhoz igazodniuk, vagyis a nyelvi önállóság gondolatát propagálja.*” (Jakab 1994:53.) Ezt a vádat már Grétsy László is megfogalmazta az 1992-ben tartott nyelvművelő konferencián (Grétsy 1993:403). Grétsy a következő passzust idézi sokat vitatott *Regio*-beli írásomból: „*Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot.*” (Tolcsvai Nagy 1991a.) Bár a hermeneutikai dilemmát ismerni vélem, mégis arra kérem az olvasót, figyelmesen tanulmányozza akkori két mondatomat (esetleg az egész írást), s azután döntse el, kit, kiket akarok leválasztani a magyar nemzettestről.

Kénytelen vagyok újra idézni a finn Heikki Paukonen magyarul is olvasható elemzését a magyarhoz hasonló finn nyelv történetéről, melyben a jeles szociolingvista kimutatja, hogy a finn nyelv 19. századi történetében az áldozatokkal járó egységesítés volt az egyetlen járható út a finn nyelv és nemzet fennmaradásáért folytatott küzdelemben, míg e folyamat – a helyzet és a célok változtával – átalakult, s a finn nyelvi

értékrendben az egyén és a csoport került előtérbe, újra nyelvi pluralizmust teremtve (Paukonen 1984). A magyarországi történések nagyon is természetes módon hasonlítanak a finn (és más, német stb.) példához (jóllehet eddig nemigen esett szó a hazai sztenderdizáció áldozatairól). Magyarországon nem fenyegeti veszély a magyar nyelvet. A határon túl vannak ilyen – főképp politikai eredetű – veszélyek. Az anyaországban tehát nyelvi pluralizálódás zajlik a magasan intellektualizált körökben is, míg a határon túl a nyelvi egységesítésnek a jelek szerint legalább olyan erős tábora van, mint a szétkülönbözésnek, pontosabban az egyéni és csoportidentitás nyelvbéli kinyilvánítóinak. Ám a nyelvi egység határon túli hívei a közeljövőben Magyarországon valószínűleg egyre nehezebben fogják megtalálni a nyelvi egység etalonját. Ezt a folyamatot nem a nyelvművelők vezénylik, nem is az „árulók”, hanem a nyelvi praxisban részt vevő magyar anyanyelvűek, a teljes magyar beszélőközösség egyenjogú tagjai. Ezért a határon túli egység hívei talán épp az egység hirdetésével fognak elkülönölni a magyarországi gyakorlattól. A kézikönyvek-től esetleg nem, de hát a kézikönyv mindig múltbeli állapotot rögzít.

S ha már nyelvészek által történő önállóságra ítélestről szólnunk: vajon hogyan vélekedik Jakab István és minden követője Deme Lászlónak arról a nézetéről, mely szerint a határon túli magyarság nem is tartozik a magyar nemzethez? Vajon miféle nyelvi egység lehetséges ilyen keretben, s egyáltalán hogyan lehet másokat vádolni azzal, amiben a vádló vétkes? Például: *„Én ma sem értek egyet ezzel a tizenötmilliós nemzet-konceptióval, énszerintem egy tízmilliós nemzet létezik, és azon kívül vannak nemzetiségek; mégpedig vannak nemzetiségi tömbök, és vannak nemzetiségi szórványok, amelyek természetesen szerves, szoros és genetikai kapcsolatban állnak a nemzettel és egymással, de jöhet még olyan fordulat a történelemben, hogy megint lehúzzák a rolókat, és ha akkor a nemzetiségek nem tudnak köldökszinór nélkül, önmaguk fejlettségéből táplálkozni, akkor nagy bajt csináltak ezeknek a csoportoknak.”* (Deme 1991a.) Csak kérdezem ezek után, hogy ki az, aki „önállóságra ítéli” a határon túli magyarság régiónkénti csoportjait? Vagy Deme László ezt csak politikai, gazdasági és kulturális értelemben gondolja, nyelvi szempontból nem? S akkor ez hogyan lehetséges? Hogyan lehetséges lehúzott rolók mellett, köldökszinór nélkül tökéletes nyelvi egység? Csupa megválaszolatlan kérdés, amely mögött a nyelvi egység zavaróan homogén felfogása mellett a nemzetfogalom tisztázatlansága munkál.

A különbözés tehát nem provincializmus. Éppen itt ragadható meg a fentebb említett színteződés kérdése: önmagában a nyelvjárási kiejtés

vagy szóhasználat nem jelenti a röghöz kötöttséget; ellenben felülről nézve, szövetszinten a megformáltság lehet provinciális, ám aligha pusztán valamely regionális kötöttség miatt. Valamint a nyelvjárásai, regionális hagyomány alapvetően különbözik az idegen hatástól, adott esetben a szlovacizmustól. Ebben a gondolatmenetben kétségessé válik, hogy a kétnyelvűség hatásai ellen csakis a köznyelv, a sztenderd adhat kellő védelmet. Az egységben megmutatkozó sokféleség nem a globális egység megszűntetője. A tárgygyá idegenített nyelv ellenben szétbomlasztja a közösséget.

E kérdéskörben valószínűleg központi kategóriává válik a magyarázóelven bsn e ezáltal az értékek kijelölésében is a nyelv iránti lojalitás (melyet a strukturalista felfogásuk közül Péntek János is fontos helyen említ Gumperz nyomán). A nyelv iránti hűség első szinten ugyanis a nyelv iránti hűség, ha nyíltan felmerül a kérdése (látszólag ellentmondva Halliday fentebb idézett elvének). A határon túli magyarság körében most ez a helyzet. Az *igen-nem* bináris válaszlehetőség pedig nem ismeri az *igen* alatti bontást. Az *igen* mellett egyetlen érték van, a magyarul való megszólalás. A hátrányos politikai döntésekre nem is jöhet más nyelvi válasz. A *milyen* kérdése messze az *igen* alatt jelenhet meg. Hiszen kérdéses, hogy a politikai jellegű, az egész (magyar) nyelvet illető (eltérő fokú és módú) stigmatizáció mellett a magyar anyanyelvű elvisel-e még egy másik, nyelven belüli stigmatizációt. Péntek János főntebb említett „normalizációs” javaslata voltaképp válasz e kérdésre. E föltevésekre és válaszokra a többségi politikai hatalom bármilyen újabb válaszokat adhat: a nem jóindulatú megközelítés mindig találhat ellenséges mozzanatot.

Végül a legsúlyosabb vádról. Az antropológiai felfogás szerint egy nyelv belső változatossága nem fenyegeti a nyelv fennmaradását. Jakab István aggodalmai érthetőek és méltánylandóak. Ám a „tudományos objektivitás” módszertanába bűjtatott érzelmi felhangok csak bajt okozhatnak. Mert könnyű sikert aratni olyan kijelentésekkel, melyek szerint „*jövöbeli tevékenységünk nemcsak... a hibás nyelvi-nyelvhasználati jelenségek elleni harc, hanem küzdelem a magukat nyelvemléti szakértőknek kikiáltó szobatudósokkal is, akiknek fontosabbak a maguk kiagyalta elméletek, mint anyanyelvünk fönmaradásának ügye.*” (Jakab 1994:47.) Csak éppen nehezen lehet értelmezni ezeket a kijelentéseket. Hiszen mit jelent egy ilyen mondat? Például azt, hogy jómagam nekilátam a határon túli magyarokat megfosztani anyanyelvüktől, csak azért, mert anyanyelvváltozatukat többre becsülöm, mint más nyelvészek, s ebben segítségemre jött Lanstyák István? A magyar nyelv nem marad fenn (a határon túl), mert néhány nyelvész elméletek gyártásával foglalatосkodik,

ahelyett, hogy minden magyart szép tiszta magyar beszédre tanítana? Mert ők nem tudnak szépen, tisztán magyarul? Ki gondolhat ilyet komolyan? S ha igen, mivel bizonyítja? Jakab István e ponton összecsúsztatja a nyelv művelő és a nyelvpolitikai kérdéseket, ahogy már fentebb említettük, s a nyelvpolitikai veszedelmeket rávetíti a nyelvhelyességekre.

Olvashatunk manapság efféle érzelmi mondatokat, vádak nélkül is, illetve a vád valamely külső, meg nem nevezett hatalomra irányul, melytől még misztikusabbá válik a kérdés. Így ír például Heltainé Nagy Erzsébet egy helyütt: „*Most kell mindent az alapoktól kezdenünk, most, amikor már majdnem elvesztettük anyanyelvünket, nemzettudatunkat, amikor – Sütő kifejezésével – nyelvkárosultak vagyunk, és e töredezett, szakadozott nyelvvél kell jövőt építenünk a változásokat élő Közép-Európában.*” (Heltainé Nagy 1993:150.) A mondat a teljes magyar beszélőközösségre vonatkozik, minden különbségtevés nélkül. Ilyen megfogalmazásban hogyan merülhet föl a nyelvvesztés kérdése? Talán kezdtünk Magyarországon (is) nem magyarul beszélni? S miben található általában a magyar nyelv töredezettsége, beszélőinek általános nyelvkárosultsága? Mik azok az alapok? Mind megválaszolhatatlan kérdés, mert adat nélkül általánosít, mert nem személyes meggyőződést visz a tudományos életbe, hanem személyes érzelmet, s ami nyelvésztől, különösen nyelv művelőtől legalábbis furcsa: homályos, bizonytalan, sugalmazó, tehát félreérthető szóhasználatot.

Míndezek alapján súlyosan etikátlan, egyúttal rendkívül lehangoló, hogy Jakab István mind jómagamat, mind a velem egyetértőket a *nyelvárulás, a nemzetárulás vádjával* illeti. Nem azért etikátlan, mert nem ért egyet valamely nézettel, hanem azért, mert a vele nem egyező vélekedést eleve rosszindulatúnak, eleve romboló célzatúnak és hatásúnak hirdeti. Nem tudományos, hanem érzelmi beállítottság ez, mely egyetlen kanonizált véleményt ismer el, a többire pedig az *ősbűnt* osztja. Nem személyekről van szó, nem arról, hogy kinek van igaza (Istennek van igaza), hanem a vita, a diskurzus lehetetlenné válásáról. S ha van szomorú mozzanat Jakab István írásában, akkor az ebben a felhatalmazás nélküli kirekesztésben lelhető fel.

Végül még a szobatudóságról. Szobában ülök, úgy írok. Gondolom, mások is így vannak ezzel. Itt agyalom ki elméleteimet (ha ugyan egyáltalán az enyémet). Ám hogy éppen Lanstyák István, aki az elméleti szakirodalom példátlan ismerete mellett ráadásul a legjobb szociolingvisztikai terepszakemberek közé tartozik a magyar nyelv kutatásában, tehát adatokkal dolgozik, nos, hogy ő is szobatudósna találtatik, azt végképp meg nem foghatom.